

Dârekutnî'nin et-Tettebbu'da Müslim'e Yönelttiği Eleştirilerin Muhtemel Kaynakları

The Possible Sources of al-Dāraqutnī's Criticisms of Muslim in al-Tatabbu'

Elif SÖNMEZ

Doktora öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, İlahiyat PhD Candidate, Istanbul University, Faculty of
Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye Theology, Department of Hadith, Istanbul, Turkey

elifsonmez@ibu.edu.tr Orcid: 0000-0002-5197-6607

Atıf/Cite:

Sönmez, Elif. "Dârekutnî'nin et-Tettebbu'da Müslim'e Yönelttiği Eleştirilerin Muhtemel
Kaynakları". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 10/3 (Aralık 2025), 443-467.
<https://doi.org/10.20486/imad.1701721>

Araştırma Makalesi / Research Article

Başvuru Tarihi / Received: 18.05.2025

Kabul Tarihi / Accepted: 06.10.2025

Etik Beyanı/Ethical Statement:

Bu çalışmanın yazım sürecinde dil kontrolü ve makale özetini İngilizceye çevirme amacıyla ChatGPT adlı yapay zekâ destekli yazılım sınırlı ölçüde kullanılmıştır. / ChatGPT, an AI-powered software, was used sparingly during the writing process of this study for language control purposes and the translation of the article's abstract into English.

Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
Licensed Under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

Öz

İllet tespiti için başlıca yolu bir hadisin bütün tariklerinin bir araya getirilip karşılaştırılmasıdır. Bu yolla ulaşılan sonuçlar sözlü olarak ve tasnif edilen eserler yoluyla sonraki nesillere aktarılmıştır. Bu aktarım sayesinde münekkitler 4./10. yüzyıldan itibaren illetli hadisleri belirlerken rivayet kitaplarındaki açıklamalar ve illel literatürünü kaynak olarak kullanmışlardır. Bu çerçevede makalede 4./10. yüzyılda telif edilen illel eserlerinde kaynak kullanımına bir örnek olarak, Dârekutnî'nin *et-Tettebbu'* adlı eserinde *Sahîh-i Müslim*'e yönelttiği yüz otuz tenkit incelenmektedir. Bu amaçla, Dârekutnî'nin tenkit ettiği hadisler daha önceki rivayet kitapları ve illel eserlerinde araştırılarak hadisler hakkında literatürde zikredilen değerlendirmeler tespit edilmiş, bir sonraki aşamada elde edilen veriler *et-Tettebbu'*'daki eleştirilerle karşılaştırılmıştır. Burada elde edilen verilere göre Dârekutnî bir hadisin farklı tariklerini kıyaslamasının yanında bazen tek bir kaynağa dayanarak, bazen de birden fazla kaynağı birlikte kullanarak illet tespiti yapmaktadır. Araştırma, Dârekutnî'nin *et-Tettebbu'*'da Müslim'e yönelttiği eleştirilerin yaklaşık yarısında Buhârî ve Müslim'in bir hadisin muhtelif tariklerine dair verdikleri bilgiler ve erken dönem hadis otoritelerinin tespitlerinden istifade ettiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca araştırmaya göre Ahmed b. Hanbel'in *el-İlâl*'i, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'i, Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı ve İbn Ebî Hatîm'in *el-İlâl*'i Dârekutnî'nin muhtemel kaynakları arasında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, *el-İlzâmât ve't-Tettebbu'*, Dârekutnî, illet, *es-Sahîh*, Müslim.

Abstract

The principal method of identifying hidden defects (‘ilal) in hadith is to assemble and compare all of its transmission routes (ṭuruq). The conclusions reached through this method were transmitted both orally and through classified works to subsequent generations. Through this transmission, from the 4th/10th century onward, hadith critics (muḥaddithūn) relied on the explanatory notes found in the hadith collections and on the specialized ‘ilal literature as sources when identifying reports affected by hidden defects (‘ilal). Through this transmission, from the 4th/10th century onward, hadith critics (muḥaddithūn) relied on the explanatory notes in the hadith collections and on the specialized ‘ilal literature as sources when determining ‘ilal in hadith reports. Within this framework, the article investigates one case of source utilization in the 4th/10th century ‘ilal literature, namely the 130 critiques that al-Dāraqutnī directed against *Ṣaḥīḥ Muslim* in his work *al-Tatabbu'*. For this purpose, hadiths criticized by al-Dāraqutnī were meticulously investigated across earlier collections and specialized ‘ilal texts to determine how these hadiths had previously been evaluated. Subsequently, these findings were compared with al-Dāraqutnī's criticisms in *al-Tatabbu'*. The findings of this study indicate that al-Dāraqutnī, in addition to comparing the variant transmission lines of a given ḥadīth, sometimes establishes the presence of an ‘illah on the basis of a single source, while at other times he draws upon multiple sources in conjunction. The study demonstrates that in approximately half of the critiques directed by al-Dāraqutnī against *Ṣaḥīḥ Muslim* in *al-Tatabbu'*, he drew upon the data furnished by al-Bukhārī and Muslim themselves concerning the variant transmission routes of a given report, in addition to the determinations of the early hadith authorities. Furthermore, the study suggests that Aḥmad b. Ḥanbal's *al-‘Ilal*, al-Bukhārī's *al-Tārīkh al-kabīr*, al-Nasā'ī's *al-Sunan al-kubrā*, and Ibn Abī Ḥatīm's *al-‘Ilal* are to be reckoned among the probable sources upon which al-Dāraqutnī may have drawn.

Keywords: Hadith, *al-İlzāmāt wa'l-Tatabbu'*, al-Dāraqutnī, ‘Ilal, *al-Ṣaḥīḥ*, Muslim b. al-Ḥajjāj.

Giriş

Hadis tenkit geleneğinde illel ilmi, rivayetlerin görünürde sahih olmasına rağmen barındırdıkları gizli kusurların ortaya çıkarılması bakımından merkezî bir önem taşır. Hadislerin illetini tespit etmede erken dönemden itibaren rivayetlerin karşılaştırmalı

olarak incelenmesi önemli bir yöntem olmuş; zamanla sözlü ve yazılı aktarımlar yoluyla birikimsel bir ilerleme sağlanmıştır. Bu sürecin en dikkat çekici isimlerinden biri olan Dârekutnî (ö. 385/995), *et-Tetebbu'* adlı eserinde *Sahîh*ayn'daki bazı rivayetleri illetli oldukları gerekçesiyle eleştirmiştir.

Bu makalede, Dârekutnî'nin Müslim'e (ö. 261/875) yönelttiği eleştiriler çerçevesinde, onun illet tespitinde kaynaklardan nasıl yararlandığının ortaya konulması amaçlanmaktadır. Zira klasik literatürde illel alanında telif edilen eserlerde bilginin aktarıldığı kaynak genellikle açıkça belirtilmediğinden, bu birikimin etkisi çoğu zaman göz ardı edilmiştir. Burada Dârekutnî'nin kaynak kullanımını tespit etmek amacıyla kitapta yer alan iki yüz rivayetin tamamını incelemek yerine, Müslim'in eseri üzerine yoğunlaşmış; sadece Müslim'in zikrettiği hadislere yönelik tenkitlere her iki eserdeki ortak otuz iki hadis de eklenerek yüz otuz rivayet incelenmiştir.¹ Her iki eserin tamamının bir makale kapsamında ele alınması mümkün olmadığından, daha fazla tenkit edilmiş hadis içermesi sebebiyle Müslim'in *es-Sahîh*'i tercih edilmiştir.

Dârekutnî, *et-Tetebbu'*da kaynaklarını açıkça zikretmediği için bu çalışmada onun tenkitleri öncül literatürle karşılaştırılarak muhtemel kaynak tespiti yapılmıştır. Öncelikle, Dârekutnî'nin Müslim'i eleştirdiği yüz otuz hadis *el-Mektebetü's-Şâmile* ve *Câmi'u Hâdimi'l-Haremeyn* programlarında taranarak Dârekutnî öncesindeki hadis ve illel kitaplarında yapılan açıklamalar tespit edilmiştir. Bir sonraki aşamada bu bilgiler Dârekutnî'nin değerlendirmeleriyle kıyaslanarak onun önceki eserlerle örtüşen tenkitleri ortaya konulmuştur.

Ortak tenkitler belirlendikten sonra Dârekutnî'nin bu kaynaklardan hangilerine ulaştığı araştırılmıştır. Bu aşamada iki ölçüt esas alınmış; Dârekutnî'nin bir kitabı hocasından yazdığına, dinlediğine dair açık ifadelerin olması veya bir kitabın nakledildiği bilinen isnadla ondan nakilde bulunması hâlinde bu kaynağın kullanıldığı kabul edilmiştir. Bu iki hususun tespit edilemediği ancak güçlü bilgi benzerliği bulunan kaynaklara da Dârekutnî'nin ulaşma ihtimali araştırılmıştır. Dârekutnî'nin müellifin öğrencilerinden ders alması, kitabın Bağdat'ta dolaşımında olması gibi hususlar tespit edildiğinde bunlar da muhtemel kaynak olarak kabul edilmiştir. Dârekutnî'nin elindeki birçok eser günümüze ulaşmadığı için, onun bütün kaynaklarının tespiti mümkün olmamıştır. Bununla birlikte, ulaşılan muhtemel kaynaklar aracılığıyla Dârekutnî'nin

¹ Yapılan çalışmalarda eserdeki hadis sayısı ile ilgili farklı rakamlar verilmektedir. Eserin tahkiki baskısında iki yüz on sekiz değerlendirme yer almaktadır. Ancak bunların bazıları iki farklı yerde zikredilmiş ve bazıları da ilzam özelliği taşımaktadır. Bunlar çıkarıldığında eserin toplamda iki yüz kadar değerlendirme içerdiği görülür. Burada daha önce yapılan bir çalışmada belirlenen sayı esas alınmıştır bk. Muntasır Cemâl Hüseyin Hüseyin, *Kitabu't-Tetebbu' li'l İmâm ed-Dârekutnî Dirâse Tahliliyye Nakdiyye* (Ürdün: el-Camiati'l-Ürdüniyye, Doktora Tezi, 2018), 54.

kaynak kullanım biçimleri gösterilmiştir. Örnek seçiminde kaynak benzerliği en açık olandan en dolaylı olana doğru bir sıralama izlenmiştir. Çalışmada lafız benzerliklerini açıkça göstermek amacıyla gerekli görülen yerlerde ilgili Arapça metinler doğrudan verilmiştir.

et-Tettebbu', modern dönemde bazı araştırmalara konu olmuş, sadece Müslim'e yönelik eleştiriler bir yüksek lisans tezinde incelenirken,² eserin tamamının ve Buhârî'ye (ö. 256/870) yönelik eleştirilerin konu edinildiği birer doktora tezi hazırlanmıştır.³ Daha önceki araştırmalarda, Dârekutnî'nin *Sahîhayn*'a yönelttiği tenkitler çeşitli açılardan ele alınmış,⁴ Dârekutnî'nin bu eleştirilerinde hangi kaynaklardan faydalandığı meselesine ise kısmen değinilmekle yetinilmiş, detaylı bir çalışma yapılmamıştır. Zira Abdülazîz b. İbrâhim el-Lâhim, Dârekutnî'nin sahîh bulduğu halde *et-Tettebbu'*da zikrettiği on beş hadisi incelediği makalesinde Dârekutnî'nin kullandığı bazı kaynaklarını tespit etmiştir. Lâhim'e göre Dârekutnî *et-Tettebbu'*da kendi tenkitlerinin yanında başka âlimlerin *Sahîhayn*'a yönelttikleri eleştirileri de bir araya getirmiştir.⁵

1. Dârekutnî'nin *et-Tettebbu'*da İlet Tespitinin Kaynakları

Dârekutnî'nin illet tespitinde rivayetleri mukayese etmenin yanında hocalarından ve kendisinden önceki eserlerden de faydalandığı zikredilmiştir. Zira *el-İlel* eseri üzerine yapılan bir çalışmada Dârekutnî'nin ilel bilgisinin kaynakları iki grupta değerlendirilmiştir: Bunlardan ilki, hocalarından ders halkalarında dinlediği ve

² Rebi' b. Hâdî 'Umeyr el-Medhalî, *Beyne'l-İmameyn Müslim ve'd-Dârekutnî* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/2000).

³ Hüseyin, *Kitabu't-Tettebbu'*; Zehra Ülgür, *Dârekutnî'nin Sahîh-i Buhârî'de İletli Gördüğü Rivayetlerin Tahlili - et-Tettebbu' Özeline-* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Lisanüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024).

⁴ Jonathan Brown, "İlk Muteber Hadis Mecmualarının Tenkidi: ed-Dârekutnî'nin Sahîhayn'a Yönelik Düzelteleri", çev. Salih Özer, *Hadis Literatürü Araştırmaları: Buhârî-Müslim Antolojisi*, ed. Sabri Kızılkaya - Salih Özer (Ankara: Kitâbiyât, 2007); Fuâd Yahyâ Ali Muslih et-Tüveytî, "Beyne't-Tettebbu' ve'l-İlel: Dirâse li'l-ehâdîsi'lletî ihtelefe fihâ kavlu'd-Dârekutnî fî kitâbeyhi't-Tettebbu' ve'l-İlel", *Mecelletü'l-bâhisi'l-câmî* 30 (2013), 23-44; Ahmed Muhennâ el-Âzimî, "Hadisü'l-istis'â' mine't-Tettebbu' li'd-Dârekutnî ve beyânü'l-ileli fihî ve't-tercihî ba'de 'ardîr-rivâyâti ve'l-akvâl", *Mecelletü Kulliyeti Dârîl-'Ulûm* 74 (2014), 711-756; Elif Sönmez, *Mevkuf Hadisin Merfû Rivayet Edilmesi ile İlgili Müslim'e Yöneltilen Eleştiriler (et-Tettebbu' Özeline)* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Sâlih b. Abdullâh b. Şedîd es-Sıyâh, "İ'lâlü'd-Dârekutnî hadisu ikrima an İbn Abbas fî 'Nezrî Ebî İsrâîl' 'inde'l-Buhârî: Dirâse hadîsiyye", *Mecelletü'l-Câmî'ati'l-İslâmiyye li'l-'Ulûmi's-Şer'iyye* 53/193 (2020), 9-50; Abdülazîz b. İbrâhim el-Lâhim, "İhtilâfü ahkâmî'd-Dârekutnî beyne't-Tettebbu' ve'l-İlel: Dirâse vasfîyye tahlîliyye", *Mecelletü'l-Câmîati'l-İslâmiyye li'l-'Ulûmi's-Şer'iyye* 58/210 (2024), 473-526; Abdulaziz b. İbrahim el-Lâhim, "Tercihâtü'd-Dârekutnî li-ehâdîsi's-Sahîhayn fî kitâbihi et-Tettebbu' ve beyânü garadîhi min îrâdihâ: Dirâse istikrâiyye tahlîliyye", *Mecelletü'l-'Ulûmi's-Şer'iyye* 17/3 (2024), 2899-2960.

⁵ Lâhim, "Tercihâtü'd-Dârekutnî", 2955.

ezberlediği illetli hadisler; ikincisi ise kendisinden önce telif edilen ilel eserleri ile rivayet kitaplarıdır.⁶

4./10. yüzyılda daha önce telif edilen ilel eserleri ve hadislerin illetine işaret eden rivayet kitaplarının nakledilmesi kaynaklar yoluyla da ilel bilgisinin aktarıldığını göstermektedir. Bu bilgi şifahî olarak da nakledilmiş, meclislerde rivayet edilen hadislerin ardından illetleri de zikredilmiştir.⁷ Dârekutnî'nin Ebû Muhammed Yahyâ b. Muhammed İbn Sâ'id (ö. 318/930-31), Ebü'l-Hüseyn Abdülbâkî İbn Kâni' (ö. 351/962), Ebû Bekir Ahmed b. Ca'fer el-Katî' (ö. 378/988-89) gibi hocalarının da ders esnasında hadislerin illetlerini açıkladıkları belirtilmektedir.⁸ Ne var ki Dârekutnî *et-Tetebbu'*da bazı isimler zikretse de çoğu zaman herhangi bir kaynağa işaret etmemiştir. Bu durum, onun kaynaklardan istifade etmediği anlamına gelmeyip; aksine eserin telif tarzıyla ilgilidir. Diğer yandan Dârekutnî, hocalarından ve mevcut eserlerden aldığı ilmî mirası kendi tenkit anlayışıyla zenginleştirmiş; hadislerin illetine dair öncül kaynaklarda bulunmayan yeni açıklamalar da yapmıştır. Onun elinde bulunan pek çok kaynağın günümüze ulaşmaması sebebiyle, her bir tenkidin kaynağını tek tek tespit etmek mümkün değildir. Bu nedenle burada yalnızca önceki kaynaklarla benzerlik arz eden tenkitler üzerinden muhtemel kaynakların illet tespitinde nasıl kullanıldığının gösterilmesi amaçlanmaktadır.

Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'*da kendisinden önceki kaynaklarda hadislerin muhtelif tariklerine ve illetine dair zikredilen bilgilerden faydalandığını gösteren bazı karineler bulunmaktadır. Nitekim o, az da olsa değerlendirmelerinde bazı müellif ve eser isimleri zikretmiştir. Bazen de bir hadisin illetini açıklarken isim vermeden önceki münekkitlerin tespitlerine temriz sigasıyla işaret etmiştir.⁹ Söz gelimi Müslim "...Mâlik b. Enes → Zührî → Enes b. Mâlik" isnadıyla "İkinci namazını kılardık, sonra bizden biri Kubâ'ya giderdi..." hadisini nakletmiştir.¹⁰ Dârekutnî mekzûr hadisi *et-Tetebbu'*da zikrettiğinde, Mâlik'in,

⁶ Yûsuf b. Cevdet ed-Dâvûdî, *Menhecü'l-İmâm ed-Dârekutnî fî nakdi'l-hadîs fî kitâbi'l-İlel* (Kahire: Dârü'l-Muhaddisîn, 1432/2011), 57. Aynı çalışmada Dârekutnî'nin kaynaklardan yararlanma biçimi de şu ihtimallerle açıklanmıştır: 1. Dârekutnî hadisin tariklerini ve illetini hocalarından ezberlemiş, sonra herhangi bir kaynağa bakmadan ezberinden nakletmiştir. 2. Dârekutnî hadisi ezberlese de bütün tariklerini hatırlayamadığı için kaynağa bakmıştır. 3. Hadisin tarikleri de illeti de ezberinde değildir, kaynaktan istifade etmiştir bk. Dâvûdî, *Menhecü'l-İmâm ed-Dârekutnî*, 58.

⁷ Mustafa Oral, *Hicrî IV. Asırda Bağdat'ta Hadis İlmi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025), 311.

⁸ Oral, *Bağdat'ta Hadis İlmi*, 311-313.

⁹ Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer ed-Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, thk. Mukbil b. Hâdî el-Vâdî (Beirut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1405/1985), 121-122; 127; 205; 221; 308; 358.

¹⁰ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc Müslim, *Sahîh-i Müslim*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî (Beirut: Dârü Kurtuba, 1430/2009), "Mesâcid", 193.

hadisin isnadı ve metninde hata yapması nedeniyle eleştirildiğini söylemiştir.¹¹ Dolayısıyla o, kendisinden önce başka âlimlerin de hadisi illetli bulduklarını belirtmekte, yeni bir iddia ortaya koymamaktadır.

Dârekutnî'nin tarih ve megâzî türü eserlerdeki bilgileri kullandığını akla getiren yorumları da dikkat çeker. *Sahîhayn*'da nakledilen Saîd b. Müseyyeb'in (ö. 94/713) babasının Rıdvan bey'atine katıldığı bilgisine megâzî yazarlarının bunu kabul etmediklerini söyleyerek itiraz etmesi,¹² başka bir yerde Huzeyfe b. Yemân'ın (ö. 36/656) vefat tarihini dikkate alarak bir hadisi munkatı kabul etmesi¹³ ve Hz. Peygamber'in (s.a.v) Irak halkı için de bir mîkât sınırı belirlediği ifade edilen rivayete "Irak o gün mevcut değildi." diyerek karşı çıkması bu bağlamda örnek olarak kaydedilebilir.¹⁴

Dârekutnî hadislerin illetini tespit ederken Buhârî ve Müslim'in rivayetler hakkında yaptıkları açıklamalardan da faydalanıp; bazen isimlerini açıkça vererek bazen de kaynağını belirtmeden onların eserlerinde hadislerle ilgili zikrettikleri ihtilafı nakleder. Mesela o, Müslim'in "...Şu'be b. Haccâc → Mansûr b. Mu'temir" isnadıyla naklettiği merfû bir hadisi zikrettikten sonra Buhârî'nin bu hadisi muallak naklederek "Süfyân es-Sevrî Mansûr'dan ref' etmedi" dediğini aktarmış, kendisi hiçbir yorumda bulunmamıştır.¹⁵ Başka bir örnekte Dârekutnî, Müslim'in "...Abdullah b. Mâlik b. Buhayne an ebîhi" tarikiyle naklettiği bir hadis hakkında "Doğrusu, an ebîhi lafzını zikretmeyenlerin sözüdür." demiştir.¹⁶ Sadece *et-Tetebbu'a* bakıldığında Müslim'in hatanın farkında olmadığı ve Dârekutnî'nin bunu tespit ederek Müslim'i eleştirdiği zannedilebilir. Aslında Müslim, söz konusu rivayeti naklederken "an ebîhi" lafzını

¹¹ Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, 308-309 (no: 156). (كنا نصلي) أخرجا جميعا حديث مالك عن الزهري عن أنس: وهذا مما يعتد به على مالك لأنه رفعه، وقال فيه: إلى قباء. وخالفه عدد كثير، منهم صالح بن كيسان وشعيب وعمر بن الحارث ويونس بن يزيد، والليث بن سعد ومعمّر وابن أبي ذئب وإبراهيم بن أبي عتبة (وابن أخي الزهري والنعمان وأبو أويس وعبد الرحمن بن إسحاق. وقد أخرجا قول من خالف مالكا أيضا "يعتد" kelimesi başka kaynaklarda "انتقد" ve "ينتقد" şeklindedir bk. Ebû'l-Fazl Abdürrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî, *Tarhu't-tesrîb fî şerhi't-Takrîb* (Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.), 2/163; Ebû'l-Fazl Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Hüde's-sârî li-mukaddimeti Fethi'l-Bârî*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013), 2/287; Yâsir b. Muhammed Fethî Âli 'îd - Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Luhaydan, *Siyânetü's-Sahîhayn: Buhûs ve imlâ'ât ale'l-kitâbi't-Tetebbu'* (Beyrut: Dâru İbni'l-Cevzî, 1446/2024), 4/315.

¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Vâkidî (ö. 207/823) ve Ebû Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh ez-Zübeyrî (ö. 236/851) Müseyyeb'in fetih günü müslüman olduğunu söylemişlerdir bk. Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, 214 (no: 81) ayrıca bk. (muhakkikin notu); 'îd - el-Luhaydan, *Siyânetü's-Sahîhayn*, 3/43.

¹³ Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, 181-182 (no: 53).

¹⁴ Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, 369-370 (no: 208).

¹⁵ Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, 221 (no: 87). Metinde tahkikinden kaynaklandığı düşünülen bir eksiklik olduğu için Medhalî'nin çalışmasındaki metin esas alınmıştır bk. Medhalî, *Beyne'l-İmameyn*, 431.

¹⁶ Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, 305 (no: 153).

hazfetmiş ve hadisin akabinde hocasının hata yaptığını açıklamıştır.¹⁷ Dârekutnî başka değerlendirmelerinde de burada olduğu gibi Müslim'in kitabında açıkça zikrettiği ya da rivayetleri sıralayışı itibariyle okuyucuya gösterdiği ihtilafları zikretmiştir.¹⁸

2. Dârekutnî'nin Açık Kaynakları

Dârekutnî *et-Tetebbu'*'da Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813),¹⁹ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855),²⁰ Nesâî (ö. 303/915)²¹ ve kendi hocası Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed'in (ö. 332/944)²² bazı görüşlerini herhangi bir kitaba atıfta bulunmadan nakletmiştir. Ayrıca müellif ve kitap adını açıkça zikrederek iki yerde Ali b. Medî'nî'nin (ö. 234/848-49) *el-Müsne'd*'inden nakilde bulunmuş ve üç kez de Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *el-Muvatta'*'da bir hadisi nasıl naklettiği hakkında bilgi vermiştir.²³ Her iki eserin de Dârekutnî'nin elinde bulunduğu anlaşılmaktadır.²⁴ Aşağıda Dârekutnî'nin müellif adı vererek yaptığı nakiller "cerh-ta'dîl değerlendirmeleri" ve "ilel açıklamaları" başlıkları altında ele alınacak ve söz konusu nakillerin muhtemel kaynakları ve bunların nasıl kullanıldığı açıklanacaktır.

2.1. Cerh Ta'dîl Değerlendirmeleri

Dârekutnî Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Ahmed b. Hanbel ve Nesâî'nin isimlerini zikrederek onların bir râvi hakkındaki görüşlerini aktarmıştır. Burada Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın eseri olmadığı için tam bir kaynak tespiti zor görülmektedir. Nitekim Dârekutnî "و عمر ليس بالقوي تركه يحيى القطان" ifadesiyle herhangi bir kaynağa işaret etmeden Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın, Ömer b. Âmir hakkındaki değerlendirmesini aktarmıştır.²⁵ Ancak bu bilgi araştırıldığında Ahmed b. Hanbel'in, *el-İlel*'de Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın Ömer b. Âmir hakkındaki görüşlerini "كان يحيى بن سعيد لا يستمره" ve "و يحيى ما حدث عنه وما كان يرضاه"

¹⁷ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *Sahîh-i Müslim*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî (Beyrut: Dâru Kurtuba, 1430/2009), "Salâtü'l-müsâfirîn", 65.

¹⁸ Müslim, "Fezâ'ilü's-sahâbe", 226-227; bk. Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, 178-179 (no: 50); Müslim, "Fiten", 39-41; bk. Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, 182-183 (no: 54); Müslim, "Vasiyyet", 7-9; bk. Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, 195-196 (no: 65); Müslim, "Nikâh", 130-131; bk. Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, 199-200 (no: 68).

¹⁹ Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, 171 (no: 43).

²⁰ Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, 167 (no: 40); 357 (no: 197).

²¹ Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, 294 (no: 145), 340 (no: 182).

²² Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, 373.

²³ Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, 141 (no: 18); 174 (no: 45); 247 (no: 107); 316 (no: 162); 377 (no: 217).

²⁴ Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer ed-Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1406-1986), 1/187; Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer ed-Dârekutnî, *el-Ehâdîssü'lletî hûlife fiha Mâlik b. Enes*, thk. Ebû Abdilbârî Rızâ b. Hâlid (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.), 119; Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer ed-Dârekutnî, *el-İlelül-vâride fi'l-ehâdîsi'n-Nebeviyye*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh (Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985), 1/288; 4/83; 5/236.

²⁵ Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, 171 (no: 43).

şeklinde zikrettiği görülür.²⁶ Kesin bir kaynak belirtmek zor görülse de Dârekutnî'nin Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel*'indeki bilgiyi mânen ifade ettiği düşünülebilir. Zira Dârekutnî'nin, Ahmed b. Hanbel'in ismini vererek *et-Tetebbu*'da yer verdiği diğer bilgiler de onun Abdullah b. Ahmed kanalıyla nakledilen *el-İlel*'inde tespit edilmiştir. Mesela, Dârekutnî'nin "قال أحمد بن حنبل عن حماد بن خالد: قلت لمخرمة: سمعت من أبيك شيئاً؟ قال: لا" ifadesi Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel*'inde "قال أبي سمعت حماد الخياط يذكر عن مخرمة قال لم أسمع من أبي شيئاً" şeklinde yer alır.²⁷ Hatta Dârekutnî'nin aynı bilgiyi kitabın başka bir yerinde Ahmed b. Hanbel'e izafe etmeden de tekrar etmesi her zaman bilginin kaynağını zikretmemesine örnek olarak görülebilir.²⁸ Dârekutnî'nin Ahmed b. Hanbel'den yaptığı başka bir nakildeki "وقد أنكر أحمد بن حنبل هذا من حديث هشيم عن عبيد الله بن أبي بكر. وقال: إنما رواه هشيم عن ابن إسحاق عن حفص" فأنكر من حديث هشيم عن عبيد الله " açıklaması da Ahmed b. Hanbel'in eserinde "بن عبيد الله عن أنس" şeklindedir.²⁹

Yukarıda zikredilen örnekler Dârekutnî'nin Ahmed b. Hanbel'in eserine sahip olduğunu düşündürmektedir. Dârekutnî'nin Ahmed b. Hanbel'in günümüze ulaşan *el-İlel* nüshasını da nakleden "Ebû Ali Muhammed b. Savvâf → Abdullah b. Ahmed → Ahmed b. Hanbel" tarikiyle kitaptan nakilde bulunması da bu ihtimali doğrular.³⁰ Zira Dârekutnî'nin bu isnadla aktardığı bilgiler elimizdeki *el-İlel*'de aynı lafızlarla zikredilmektedir.³¹ Dolayısıyla Dârekutnî başka çalışmalarında da Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel*'ini kullanmıştır. Ancak o, söz konusu eserlerinde Ahmed b. Hanbel'e ulaşan isnadını zikretmekte ve rivayetleri lafzî olarak nakletmektedir. Buna karşılık, *et-Tetebbu*'da isnada yer vermediği gibi bilgiyi de mânen aktarmıştır.

Dârekutnî *et-Tetebbu*'da Nesâî'nin cerh-ta'dîl açıklamalarından da istifade etmiş, İsmâîl b. Ebî Üveys hakkında "إسماعيل وهو ضعيف رماه النسائي صنع حكاة عنه" ifadesiyle onun görüşünü nakletmiştir.³² Zira Nesâî *ed-Du'afâ*' ve *l-metrûkîn*'de İsmâîl b. Ebî Üveys'in zayıf olduğunu söylemektedir.³³ Dârekutnî, Nesâî'nin söz konusu eserini "Ahmed b. Saîd →

²⁶ Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed b. Abbas (Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422/2001), 2/50; 3/107.

²⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/316; Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu*, 167 (no: 40).

²⁸ Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu*, 283.

²⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/272; Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu*, 357 (no: 197).

³⁰ Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 114 (muhakkikin notu).

³¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/521-522; bk. Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 4/1966; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/189; bk. Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 2/773; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/429; bk. Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 2/773.

³² Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu*, 354.

³³ Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *ed-Du'afâ*' ve *l-metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrahim Zâ'id (Haleb: Dâru'l-va'y, 1396), 17.

Abdülkerim b. Ebi Abdurrahman en-Nesâî → Nesâî” isnadıyla elde etmiştir.³⁴ Nesâî’nin İbn Ebî Üveys’i itham gerekçesi ise Berkânî’nin (ö. 425/1034) *Su’âlât*’ında zikredilmektedir. Nitekim Berkânî hocası Dârekutnî’ye Nesâî’nin, İbn Ebî Üveys’i neden zayıf bulduğunu sorduğunda “Ca’fer b. Fazl el-Vezir → Muhammed b. Mûsâ el-Hâşimî → Nesâî → Seleme b. Şebîb” isnadıyla İbn Ebî Üveys’in “Medineliler kendi aralarında bir meselede ihtilafa düştüklerinde, hadis uydurmuş olabilirim.” dediği bilgisini nakletmiştir. Dârekutnî bu bilgiyi hocası el-Vezir’in kitabından yazdığını ve sonra ona okuduğunu da zikretmiştir.³⁵ O, yazılı olarak bir kaynaktan aldığı ve sorulduğunda detaylı bir şekilde naklettiği bu bilgiye *et-Tettebbu*’da “رماه النسائي” lafzıyla kısaca işaret etmektedir.

2.2. İlel Açıklamaları

Dârekutnî, Ali b. Medîni ve Nesâî’nin isimlerini zikrederek onların hadislerin illetine dair açıklamalarını nakletmiştir. O, Ali b. Medîni’nin *el-Müsne*d’ini açıkça zikretmiş, ancak Nesâî’nin tespitlerine nasıl ulaştığını belirtmemiştir. Bu nedenle Nesâî’ye atıf yapılan bilgilerin kaynağı araştırılmış, *es-Sünenü’l-kübrâ*’da geçen bazı ilel açıklamalarının mânen aktarıldığı tespit edilmiştir. Aşağıda Dârekutnî’nin Nesâî’den nasıl faydalandığının anlaşılabilmesi, lafız ve üslûp benzerliklerinin gösterilebilmesi için her iki eserdeki Arapça metinlerin ilgili kısımları bir arada zikredilecektir:³⁶

التتبع للدارقطني: أخرجا جميعا حديث الزهري عن سالم عن أبيه عن النبي ﷺ «من باع عبدا وله مال». وقد خالفه نافع عن عبد الله بن عمر عن عمر. وقال النسائي: سالم أجل في القلب، والقول قول نافع. السنن الكبرى للنسائي: واختلف سالم ونافع على ابن عمر في ثلاثة أحاديث: هذا أحدها. والثاني: «من باع عبدا وله مال»، قال سالم: عن أبيه، عن النبي ﷺ وقال نافع: عن ابن عمر، عن عمر قوله... قال أبو عبد الرحمن: وسالم أجل من نافع وأنبئ، وأحاديث نافع الثلاثة أولى بالصواب. وبالله التوفيق.

Buhârî ve Müslim “Sâlim b. Abdullah → Abdullah b. Ömer → Resûlullah (s.a.v)” isnadıyla hurma ağaçları ve köle satışı konusunda bir hadis nakletmişlerdir.³⁷ Dârekutnî *et-Tettebbu*’da bu hadisi Nâfi’nin “Abdullah b. Ömer → Ömer” isnadıyla mevkuf naklederek Sâlim’e muhalefet ettiğini açıklamıştır. Ardından Nesâî’nin Sâlim ve Nâfi’ arasında tercih

³⁴ Ebû Bekr Ahmed Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Medineti’s-selâm*, thk. Beşşar Avvad Ma’ruf (Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1422), 5/282.

³⁵ Ebü’l-Hasen Alî b. Ömer ed-Dârekutnî, *Su’âlâtü Ebî Bekr el-Berkânî ed-Dârekutnî fi’l-cerhî ve’t-ta’dîl*, thk. Mecdî es-Seyyid İbrâhim (Kahire: Mektebetü’l-Kur’an, ts.), 46-48.

³⁶ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü’l-Risâle, 1421/2001), 3/31; Dârekutnî, *el-İlzâmât ve’t-Tettebbu*, 294 (no: 145). Önce Dârekutnî’nin *Sahîh*’inde zikredilen bir hadis hakkındaki tenkidi ardından da Nesâî’nin aynı hadisi naklettikten sonra illetine dair yaptığı açıklamanın ilgili kısımları verilerek benzerlikler koyu olarak belirtilmiştir.

³⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, thk. İzzeddîn Dalî vd. (Beyrut: Müessesetü’l-Risale Naşirîn, 1441), “Müsâkât”, 17; Müslim, “Büyû”, 80. Her iki müellif hadisi Nâfi’ tarikiyle de zikretmiştir. bk. Buhârî, “Büyû”, 90, 92; “Şurû”, 2; Müslim, “Büyû”, 77-79.

yaptığı bir değerlendirmesini zikretmiştir. Burada ilk bakışta Dârekutnî'nin yalnızca râvi değerlendirmesini Nesâî'den aktardığı düşünülebilir. Oysa Nesâî'nin eserine bakıldığında onun hadisin illeti hakkındaki açıklamalarından da istifade ettiği görülür. Zira Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sında Sâlim ve Nâfi'nin, Abdullah b. Ömer'den naklettikleri üç hadisin isnadında birbirlerine muhalefet ettiklerini açıklarken Dârekutnî'nin eleştirdiği hadisi de zikretmiş, ardından Nâfi'nin rivayetinin doğru olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca *Sahîhayn*'da nakledilen hadis “من ابتاع خلا” şeklinde başlamakta hadisin ortasında “ومن” ifadesi zikredilmektedir. Ancak Dârekutnî hadisin lafzını verirken de Nesâî'nin ifadesini tercih etmiş, “من باع عبدا وله مال” lafzıyla ona işaret etmiştir.³⁸ Dârekutnî'nin hadisi ilk lafzıyla veya farklı şekilde zikretme imkânı olmasına rağmen, Nesâî'nin lafzını tercih etmesi dikkat çekicidir. Bu tercih, onun Nesâî'nin illet tespitini mânen nakletmesi nedeniyle olabilir. Dârekutnî'nin Nesâî'ye atıfta bulunduğu bir diğer örnek ve Nesâî'den alıntı yaptığı metnin ortak kısımları da şu şekildedir:³⁹

التتبع للدارقطني: وأخرجنا جميعاً حديث مصعب بن شيبة عن طلق بن حبيب عن ابن الزبير عن عائشة عن النبي ﷺ «عشر من الفطرة». قال أبو الحسن: خالفه رجلان حافظان: سليمان وأبو بشر، روياه عن طلق بن حبيب من قوله. قاله معتمر عن أبيه وأبو عوانة عن ابن بشر، ومصعب منكر الحديث، قاله النسائي. السنن الكبرى للنسائي: أخبرنا إسحاق بن إبراهيم قال: أخبرنا وكيع قال: حدثنا زكريا بن أبي زائدة، عن مصعب بن شيبة، عن طلق بن حبيب، عن عبد الله بن الزبير، عن عائشة، عن رسول الله ﷺ قال: «عشر من الفطرة...». خالفه سليمان التيمي وجعفر بن إياس. أخبرنا محمد بن عبد الأعلى قال: حدثنا المعتمر، عن أبيه قال: سمعت طلق بن حبيب (يذكر عشرة من الفطرة...). أخبرنا قتيبة بن سعيد قال: حدثنا أبو عوانة، عن أبي بشر، عن طلق بن حبيب قال: «عشر من السنة...». قال أبو عبد الرحمن، وحديث سليمان التيمي، وجعفر بن إياس أولى بالصواب من حديث مصعب بن شيبة، ومصعب بن شيبة منكر الحديث.

Müslim “...Mus‘ab b. Şeybe → Talk b. Habîb → Abdullah b. Zübeyr → Âişe” isnadıyla Resûlullah'ın (s.a.v) “On şey fitrattandır...” buyurduğunu nakletmiştir.⁴⁰ Dârekutnî *et-Tetebbu*'da Süleyman et-Teymî ve Ebû Bîşr Ca'fer b. İyâs'ın bu hadisi Talk b. Habîb'in sözü olarak naklettiklerini belirtmiştir. Ardından Nesâî'ye göre Mus‘ab b. Şeybe'nin “münkerü'l-hadîs” olduğunu söylemiştir.⁴¹ Burada da bir önceki örnekte olduğu gibi Dârekutnî hadisin illetini tespit ve râvi değerlendirmesinde Nesâî'den faydalanmaktadır. Zira Nesâî önce “...Mus‘ab b. Şeybe → Talk b. Habîb → Abdullah b. Zübeyr → Âişe → Resûlullah (s.a.v)” isnadıyla merfû hadisi nakletmiş ardından da onu “...Mu'temir b. Süleyman → Süleyman et-Teymî → Talk b. Habîb” ve “...Ebû Avâne → Ebû Bîşr Ca'fer b. İyâs → Talk b. Habîb” tarikleriyle maktû bir şekilde rivayet etmiştir. Daha

³⁸ Dârekutnî, *el-İlzmât ve't-Tetebbu*’, 294 (no: 145).

³⁹ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/309-310; Dârekutnî, *el-İlzmât ve't-Tetebbu*’, 340 (no: 182).

⁴⁰ Müslim, “Tahâret”, 59; bu hadis Buhârî’de yer almamaktadır bk. ‘İd - el-Luhaydan, *Siyânetü's-Sahîhayn*, 4/208.

⁴¹ Dârekutnî, *el-İlzmât ve't-Tetebbu*’, 340 (no: 182).

sonra Nesâî, Mus'ab b. Şeybe tarikiyle hadisi illetli bulunduğunu açıklamıştır.⁴² Dârekutnî de *et-Tettebbu*'da Müslim'in merfû isnadla naklettiği aynı hadisi ele aldığıda Nesâî'nin değerlendirmelerini mânen aktarmıştır. Dârekutnî bu aktarımı muhtemelen onun *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sından yapmaktadır. Zira Dârekutnî, Nesâî'nin birçok öğrencisinden ders almış, *es-Sünenü'l-Kübrâ*'yı rivayet eden Hasan b. el-Hadîr⁴³ ve Muhammed b. Abdullah⁴⁴ aracılığıya da ondan nakillerde bulunmuştur. Dârekutnî'nin *es-Sünenü'l-Kübrâ*'nın nakledildiği isnadla ondan rivayette bulunması kitaba sahip olduğunu göstermektedir.

Yukarıda zikredilen örnekler Dârekutnî'nin kitaplardan nasıl faydalandığına dair de ipuçları sunmaktadır. Nitekim o, müellifin adını zikrettiği durumlarda bile lafzî bir nakil yapmamış, kitaptaki bilgiyi mânen aktarmıştır. Bu da Dârekutnî'nin bazı hadislerin illetine dair açıklamaları özetleyerek not aldığı veya ezberinden aktardığını düşündürmektedir.⁴⁵ Yine Nesâî örneğinde görüldüğü üzere, rivayet kitaplarında bir hadisin muhtelif tarikleri peş peşe zikredilerek illetine dair yapılan açıklamaları Dârekutnî, özetleyerek illel formuna dönüştürmüştür. Dârekutnî'nin müellif adı zikretmediği durumlarda da bu hususlar dikkate alınarak başka bir eserdeki açıklamanın mânen nakledilmesi ya da özetlenip illel formunda ifade edilmesi halinde söz konusu eserin muhtemel kaynak olduğu düşünülebilir.

3. Dârekutnî'nin İlet Tespitinde Muhtemel Kaynakları

Burada Dârekutnî'nin Müslim'in eserindeki illetli hadislerle dair açıklamalarının önceki kaynaklarla benzerlikleri esas alınarak, onun muhtemel kaynakları ve bunları nasıl kullandığı incelenenektir. Zira Dârekutnî'nin bazı değerlendirmelerinde bir kaynaktaki bilgiyi lafzen veya mânen aktardığı yahut farklı kaynaklarda geçen tespitleri bir araya getirerek yeni bir formda sunduğu düşünülmektedir. Dârekutnî'nin bir hadisin

⁴² Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/310.

⁴³ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/143; bk. Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer ed-Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004), 2/251; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/324; bk. Dârekutnî, *es-Sünen*, 5/547; Hasan b. el-Hadîr'ın, Nesâî'nin eserini naklettiğine dair bazı nakiller için bk. Ebû Bekr Muhammed b. Hayr el-İşbîlî İbn Hayr, *Fehrese*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Beşşâr Avvâd (Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2009), 151; Ebu Abdullah Muhammed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 16/75; Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibü't-Tehzib* (Haydarabad: Matbatü'l-Meclisi Dâireti'l-Maârifî'n-Nizamiyye, 1325), 1/37.

⁴⁴ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/172; bk. Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/348; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/121; bk. Dârekutnî, *es-Sünen*, 5/170; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/137; bk. Dârekutnî, *es-Sünen*, 5/328. Muhammed b. Abdullah'ın Nesâî'nin eserini naklettiği bilgisi için bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibü't-Tehzib*, 1/37; Ayrıca elimizdeki matbu eserin de bir kısmı Muhammed b. Abdullah tarikiyle nakledilmektedir bk. Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/215.

⁴⁵ Dârekutnî'nin *et-Tettebbu*'yu son Mısır seyahati esnasında kitaplarından uzakta, ezberinden telif ettiği iddiası için bk. Lâhim, "İhtilâfî ahkâmî'd-Dârekutnî", 512.

rivayet kitaplarında zikredilen farklı tariklerini bir araya getirip kıyaslayarak yeni bir illeti tespit etmesi ve bu esnada kullandığı kaynakları ise bu çalışmanın konusu değildir.

Dârekutnî'nin müellif adı zikrettiği yerlerde bile bilgiyi mânen naklettiği görülmektedir. Dolayısıyla burada, eserin telifi sırasında doğrudan bir kaynaktan yazma değil; bir kaynaktan edinilen bilginin ihtiyaç duyulduğunda mânen zikredilmesi söz konusudur. Çalışma kapsamında incelenen hadislerin yaklaşık üçte birinin illetine Dârekutnî öncesindeki bir kaynaktan işaret edildiği tespit edilmiştir. Bu sayıya Buhârî ve Müslim'in bir hadisin muhtelif tariklerini zikrederek gösterdikleri ihtilafı Dârekutnî'nin illel formunda zikrettiği örnekler de eklenebilir. Bu durumda incelenen değerlendirmelerin yaklaşık yarısında Dârekutnî'nin illet tespitinde önceki kaynaklardan istifade ettiği söylenebilir. Dolayısıyla, Dârekutnî'nin illet tespitine dair zikrettiği her bilginin mutlaka yazılı bir kaynağa dayandırılması doğru değildir. Onun hocalarından edindiği rivayet birikimi ve şahsî tenkit kabiliyeti kaynaklarda bulunmayan yeni illet tespitleri ortaya koymasına imkân vermiştir.

3.1. Muhtemel Bir Kaynak Kullanımı

Dârekutnî'nin bazı değerlendirmeleri, Müslim'in naklettiği bir hadisin illetini tek bir kaynaktan faydalanarak tespit ettiği izlenimi vermektedir. Bu bağlamda dikkate alınan karineler şunlardır: 1. illet açıklamasında kullanılan lafızların başka bir kaynaktan aynen bulunması, 2. Muhtemel kaynaktaki bilginin özetlenmiş biçimde aktarılması, 3. Hadisin illetinin Dârekutnî'den önce yalnızca bir kaynaktan zikredilmesi. İncelenen örneklerde bu karinelerden en az biri tespit edildiğinde tek kaynak kullanılması ihtimali düşünülmüştür. Örneklerin seçiminde, tek kaynak kullanımının en açık biçimde görüldüğü örnekten en örtük biçimde ortaya çıktığı örneğe doğru bir sıralama izlenmiştir.⁴⁶ Dârekutnî'nin isim vermeden Nesâî'nin eserini kullanarak Müslim'in naklettiği hadisin illetini açıklamasına şu örnek zikredilebilir:⁴⁷

التتبع للدارقطني: وأخرج مسلم عن إسحاق بن منصور عن حبان بن هلال عن أبان عن يحيى عن زيد بن سلام عن أبي سلام عن أبي مالك عن النبي ﷺ «الطهور شطر الإيمان والحمد لله تملأ الميزان». وفيه: الصلاة نور والقرآن حجة. وخالفه معاوية بن سلام رواه عن أخيه زيد عن أبي سلام عن عبد الرحمن بن غنم أن أبا مالك حدثهم بهذا. السنن الكبرى للنسائي: أخبرنا عمرو بن علي قال: حدثنا عبد الرحمن، عن أبان، عن يحيى بن أبي كثير، عن زيد، عن أبي سلام، عن أبي مالك الأشعري: أن النبي ﷺ قال: «الحمد لله تملأ الميزان...». خالفه معاوية بن سلام، رواه عن أخيه زيد، عن أبي سلام، عن عبد الرحمن بن غنم، عن أبي مالك.

Müslim, "...Ebân b. Yezîd → Yahyâ b. Ebî Kesîr → Zeyd b. Sellâm → Ebû Sellâm → Ebû Mâlik el-Eş'arî" isnadıyla Resûlullah'tan (s.a.v) "Temizlik imanın yarısıdır..." hadisini

⁴⁶ Dârekutnî'nin muhtemel kaynaktan illet tespitini gösterebilmek için Arapça metinler karşılaştırmalı olarak verilmiş, ortak ifadelerle dikkat çekilmiştir.

⁴⁷ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/74; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, thk. Fârûk Hamâde (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406), 215; Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tettebbu'*, 159-160 (no: 34).

nakletmiş,⁴⁸ Dârekutnî bu hadisi Muâviye b. Sellâm'ın "Zeyd b. Sellâm → Ebû Sellâm → Abdurrahmân b. Ganm → Ebû Mâlik el-Eş'arî" tarikiyle naklederek Yahyâ b. Ebî Kesîr'e muhalafet ettiğini belirtmiştir. Burada Dârekutnî herhangi bir kaynağa atıf yapmasa da Nesâî'nin Ebân tarikiyle hadisin illetli olduğuna dair yaptığı açıklamayı neredeyse aynı lafızlarla tekrar etmiştir. Aslında hadisin illetini İbn Ammâr eş-Şehîd de açıklamıştır ancak onun ifadeleri oldukça farklıdır.⁴⁹ Dârekutnî'nin de illeti farklı şekilde zikretme imkânı olmasına rağmen Nesâî'nin sözlerini neredeyse aynen aktarması, onun bu bilgiyi Nesâî'nin eserinden yazdığı izlenimi vermektedir. Ayrıca Dârekutnî'nin hadisin illetini diğer eserlerinde zikretmemesi de *et-Tettebbu*'da Nesâî'nin tenkidini aktarmasıyla ilişkilendirilebilir. Dârekutnî başka tenkitlerinde de Nesâî'nin hadislerin illetine dair tespitlerini özet bir şekilde ifade etmiştir. Buna örnek olarak da şu metin gösterilebilir:⁵⁰

التتبع للدارقطني: وأخرج مسلم حديث ابن وهب عن يونس عن الزهري عن نافع بن جببر عن عثمان بن أبي العاص: «شكوت إلى النبي ﷺ وجعا أجده». قال: رواه عثمان بن الحكم عن يونس عن الزهري عن نافع بن جببر: أن النبي ﷺ قال لعثمان مرسلًا.

السنن الكبرى للنسائي: أخبرنا أحمد بن عمرو بن السرح، قال: أخبرنا ابن وهب، قال: أخبرنا يونس، عن ابن شهاب، قال: أخبرني نافع بن جببر، عن عثمان بن أبي العاصي الثقفي، ... أخبرنا ياسين بن عبد الأحد بن الليث بن عاصم، قال: أخبرنا جدي، عن عثمان بن الحكم، قال: أخبرني يونس، عن ابن شهاب، أن نافع بن جببر، أخبره، أن عثمان بن أبي العاصي شكى إلى رسول الله ﷺ وجعا يجده، وساق الحديث مرسلًا.

Müslim "...İbn Vehb → Yûnus b. Yezîd → Zührî → Nâfi' b. Cübeyr → Osman b. Ebi'l-Âs" tarikiyle Osman b. Ebi'l-Âs'ın Hz. Peygamber'e (s.a.v), çektiği ağrıdan şikayetçi olduğu hakkında muttasıl bir hadis kaydetmiş,⁵¹ Dârekutnî hadisin "Osman b. Hakem → Yûnus b. Yezîd → Zührî → Nâfi' b. Cübeyr" tarikiyle mürsel nakledildiğini belirtmiştir. Burada Dârekutnî'nin hadis hakkındaki değerlendirmesi yukarıdaki metinde koyu olarak gösterildiği üzere Nesâî'nin aynı hadisin illetini açıkladığı ifadelerinden özetlenmiştir. Ayrıca İbn Vehb hadisinin illetini zikreden başka bir kaynağın bulunamaması, Osman b. Hakem tarikiyle hadisin sadece Nesâî'nin eserinde yer alması da Dârekutnî'nin hadisin illetini tespitinde farklı bir kaynak kullanmasının zor olduğunu göstermektedir. Muhtemelen Dârekutnî Osman b. Hakem tarikini Nesâî'nin eserinden iletiyle birlikte öğrenmiştir. O, mezkûr hadisin illetini başka bir eserinde de zikretmemiştir.⁵² Bütün bu

⁴⁸ Müslim, "Tahâret", 1.

⁴⁹ Ebû'l-Fadl el-Herevî İbn Ammâr eş-Şehîd, *İlelül-ehâdis fi Kitâbi's-Sahîh li-Müslim b. el-Haccâc*, thk. Ali b. Hasan b. Ali b. Abdülhamid el-Halebî el-Eserî (Riyad: Dârü'l-Hicre, 1412/1991), 45-48. (قال أبو الفضل: بين أبي سلام وبين أبي مالك في إسناده هذا الحديث عبد الرحمن بن غنم الأشعري، رواه معاوية عن أخيه زيد ومعاوية كان أعلم عندنا بحديث أخيه زيد بن سلام من يحيى ابن أبي كثير).

⁵⁰ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/368; Nesâî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, 551; Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tettebbu*, 158-159 (no: 33).

⁵¹ Müslim, "Selâm", 28.

⁵² 'İd - el-Luhaydan, *Siyânetü's-Sahîhayn*, 2/42.

nedenlerle Dârekutnî'nin *et-Tettebbu*'da Nesâî'nin tespitini ihtisar ederek naklettiği düşünülmektedir. Zira Dârekutnî başka tenkitlerinde de benzer şekilde Nesâî'nin bir hadisin muhtelif tariklerini ardı ardına zikrederek yaptığı değerlendirmelerini ilel açıklama formuna uygun bir şekilde özetlemiştir.⁵³ Dârekutnî'nin başka bir kaynaktaki bilgiyi özetleyerek alıntılardığı düşünülen bir diğer örnek İbn Ammâr eş-Şehîd'in (ö. 317/929) *el-İlelû'l-ehâdis*'indendir. Her iki müellifin de tenkitleri şöyledir:⁵⁴

التتبع للدارقطني: وأخرج مسلم عن أحمد بن الحسن بن خراش عن الرياحي عمر بن عبد الوهب عن يزيد بن زريع عن روح بن القاسم عن سهيل عن القعقاع عن أبي صالح عن أبي هريرة عن النبي ﷺ: «إذا جلس أحدكم على حاجته فلا يستقبل القبلة ولا يستدبرها». قال: وهذا غير محفوظ عن سهيل، وإنما هو حديث ابن عجلان، حدث به الناس عنه منهم روح بن القاسم، كذلك قال أمية عن يزيد.

علل الأحاديث لابن عمار: قال وجدت فيه لعمر بن عبد الوهاب الرياحي عن يزيد بن زريع عن روح بن القاسم عن سهيل عن القعقاع بن حكيم عن أبي صالح عن أبي هريرة عن النبي ﷺ: «إذا جلس أحدكم على حاجته فلا يستقبل القبلة ولا يستدبرها». قال أبو الفضل: وهذا حديث أخطأ فيه عمر بن عبد الوهاب الرياحي عن يزيد بن زريع لأنه حديث يعرف بمحمد بن عجلان عن القعقاع، وليس لسهيل في هذا الإسناد أصل، رواه أمية بن بسطام عن يزيد بن زريع على الصواب عن روح عن ابن عجلان عن القعقاع عن أبي صالح عن أبي هريرة ...

Müslim “Ahmed b. Hasan b. Hırâş → Ömer b. Abdülvehhâb → Yezîd b. Zürey' → Ravh b. Kāsım → Süheyl b. Ebî Sâlih → Ka'kâ' b. Hakîm → Ebû Sâlih → Ebû Hüreyre” isnadıyla Resûlullah'ın (s.a.v) “Sizden biri def-i hâcet için oturduğunda ne kibleye yönelsin ne de arkasını dönsün.” buyurduğunu rivayet etmiştir.⁵⁵ Aslında hadis “İbn Aclân → Ka'kâ' b. Hakîm” isnadıyla meşhur olduğu hâlde Ömer b. Abdülvehhâb hata yaparak onu Süheyl b. Ebî Sâlih kanalıyla nakletmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ömer b. Abdülvehhâb tarikiyle hadisin kaydedildiği günümüze ulaşan en erken kaynak da Müslim'in eseridir. Müslim hadisi illetine işaret etmeden zikretmiş, İbn Ammâr'dan önce Müslim'in naklettiği bu hadisin illetli olduğunu açıklayan başka bir âlim de tespit edilememiştir. Mezkûr hadisi İbn Aclân tarikiyle birçok râvi naklettiği için Süheyl tarikiyle aktarılmasındaki hatanın açık olduğu söylenebilir. Ancak isnaddaki hatanın kimden kaynaklandığının tespit edilebilmesi için Ravh b. Kāsım kanalıyla başkalarının hadisi nasıl aktardıklarının da bilinmesi gerekmektedir. Yukarıda İbn Ammâr'ın zikrettiği “Ümeyye b. Bistâm → Yezîd b. Zürey' → Ravh b. Kāsım → İbn Aclân → Ka'kâ' b. Hakîm” tariki hadisin isnadındaki hatanın Ömer b. Abdülvehhâb'dan kaynaklandığını göstermektedir. Ne var ki Ümeyye b. Bistâm tarikiyle de hadis İbn Ammâr'dan önceki bir kaynakta tespit edilememiştir.

⁵³ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/242-243; Nesâî, *'Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, 414; bk. Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tettebbu*, 338-339 (no: 181); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/61-62; bk. Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tettebbu*, 152 (no: 27).

⁵⁴ İbn Ammâr eş-Şehîd, *el-İlel*, 59-61; Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tettebbu*, 138-140 (no: 17); aynı hususa daha önce başka bir çalışmada da dikkat çekilmiştir bk. İd - el-Luhaydan, *Siyânetü's-Sahîhayn*, 1/297-299.

⁵⁵ Müslim, “Tahâret”, 60.

Dârekutnî hadisin illetini başka bir eserinde kaydetmemiş, *et-Tetebbu'*da ise İbn Ammâr gibi Ümeyye b. Bistâm tarikini zikrederek onu açıklamıştır. Her iki eserde seçilen isnad açısından ortaklık olduğu gibi müelliflerin kullandıkları lafızlar da birbirine yakındır. Ayrıca her iki müellifin bu tariki Müslim'in kitabındaki illetli hadisleri konu edindikleri kitaplarında zikretmeleri Dârekutnî'nin aynı alanda tasnif edilen önceki bir eserden istifade etmiş olabileceğini akla getirmektedir. Zira Dârekutnî bazı tenkitlerinde hadisin illetini açıklarken birçok râvi adı zikrederek muhalefeti daha açık bir şekilde göstermektedir. Burada da İbn Aclân'dan çok fazla kişi hadisi nakletmiş, Dârekutnî sadece bir tariki zikretmiştir.

Dârekutnî'nin İbn Ammâr'ın açıklamasından haberdar olması mümkün görülmektedir. Zira İbn Ammâr hicrî 317 yılında hac ziyareti öncesinde Bağdat'a gitmiş ve orada hadis rivayet etmiştir.⁵⁶ 4./10. asırda "hacı adaylarının hac mevsiminden iki ay önce Bağdat'ta toplandıkları", bu sürede farklı bölgelerden gelen hocaların Bağdat'ta hadis rivayet ettikleri belirtilmektedir.⁵⁷ İbn Ammâr'ın Bağdat'ta kaldığı sürede *el-İlel'ü'l-ehâdis*'i de rivayet ettiği düşünülebilir. Zira eserin elimizdeki nüshası 5./11. yüzyılda Bağdat'a giden Endülüs'lü bir muhaddise rivayet edilmiş ve onun tarafından nakledilmiştir.⁵⁸ Belki de İbn Ammâr, Bağdat'a gittiğinde orada *el-İlel*'ini de rivayet etmiş ve bu eser bir asır boyunca Bağdat'ta korunmuştur. Nitekim İbn Ammâr hicrî 317 yılında çıktığı bu hac ibadeti esnasında şehit edildiği için eserin Bağdat'a daha geç bir tarihte girmesi zor görülmektedir.⁵⁹ Bu taktirde hicrî 306 yılında Bağdat'ta doğan ve hadis öğrenimine erken yaşta başlayan Dârekutnî'nin de bizzat görerek ya da hocaları vasıtasıyla eserden haberdar olması zor değildir. Özetle, Dârekutnî'nin değerlendirmesiyle İbn Ammâr'ın açıklaması arasındaki dikkat çekici benzerlik, aynı tespitin başka hiçbir münekkit tarafından zikredilmemesi ve *el-İlel'ü'l-ehâdis*'in Bağdat'ta dolaşımında olması gibi hususlar birlikte değerlendirildiğinde, Dârekutnî'nin muhtemelen İbn Ammâr'ın tespitinden haberdar olduğu ve ondan istifade ettiği düşünülebilir.

3.2. Muhtemel Birden Fazla Kaynak Kullanımı

Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'*da tek bir kaynağa dayandığını gösteren örnekler oldukça sınırlıdır. Onun çoğu tenkidinde birden fazla kaynaktan istifade ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Dârekutnî illet tespitinde genellikle tek bir müellife bağlı kalmamış; aksine farklı kaynaklardan ve hocalarından öğrendiği ilmî birikimi eserine yansıtmıştır. Burada Dârekutnî'nin açıklamalarının kaynaklarla lafzî benzerlik göstermesi veya aynı hususlara işaret edilmesi hâlinde muhtemel kaynak tespiti yapılmıştır. Bu başlıkta seçilen

⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 3/25-26.

⁵⁷ Oral, *Bağdat'ta Hadis İlmî*, 53-57.

⁵⁸ İbn Ammâr eş-Şehîd, *el-İlel*, 35-36.

⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 3/25-26.

örneklerde, Dârekutnî'nin hadisin illetini açıklarken zikrettiği bilgilerin tamamı yahut bir kısmı önceki kaynaklarda yer almaktadır. İncelenen tenkitlerin Dârekutnî'nin sahip olduğu birden fazla kaynaktan geçmesi nedeniyle, sadece lafız benzerliğinin öne çıktığı yerlerde Arapça metin de aktarılmıştır.

Dârekutnî'nin muhtemel kaynak kullanımına ilk olarak Müslim'in "...İsmâil b. Ebî Hâlid → Muhammed b. Sa'd → Sa'd b. Ebî Vakkâs" isnadıyla naklettiği bir ayın kaç gün olduğu hakkındaki hadis zikredilebilir.⁶⁰ Dârekutnî bu hadisi *et-Tetebbu'*da nakletmiş, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Vekî' b. Cerrâh'ın onu İsmâil b. Ebî Hâlid'den aynı tarikle mürsel rivayet ettiklerini söylemiş, hangisinin doğru olduğuna dair bir tercihte bulunmamıştır.⁶¹

Dârekutnî'nin zikrettiği bu ihtilafa daha önce Ahmed b. Hanbel, Ebû Zûr'a er-Râzî (ö. 264/878), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), Bezzâr (ö. 292/905) ve Nesâî de işaret ederek hadisi bazı râvilerin muttasıl bazılarının da mürsel naklettiklerini belirtmişlerdir.⁶² Bunlardan Ebû Zûr'a er-Râzî ve Nesâî'nin kaydettiklerine göre, Yahyâ b. Saîd el-Kattân hocası İsmâil b. Ebî Hâlid'e söz konusu hadisi Muhammed b. Sa'd'ın babasından mı naklettiğini sormuş, o da "Hayır." cevabını vermiştir.⁶³ Bazı âlimlerin buna dayanarak hadisin muttasıl nakledilmesini illetli buldukları anlaşılmaktadır. Ancak söz gelimi Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan aktarılan görüşü bilmesine rağmen mevsûl nakledenler güvenilir râviler oldukları için İsmâil b. Ebî Hâlid'in hadisi her iki şekilde de aktardığını düşünmektedir.⁶⁴ Dârekutnî *et-Tetebbu'*da bir tercihte bulunmasa da *el-İlel'*de İsmâil b. Ebî Hâlid'in bazen mevsûl bazen de mürsel aktardığını söylemekte, dolayısıyla Müslim'in naklettiği tariki illetli görmemektedir.⁶⁵

Burada Dârekutnî'nin hadisi illetli bulmadığı halde *et-Tetebbu'*da zikretmesi de öncülü literatürdeki ihtilafa işaret etmek amacıyla olabilir. Zira hadisin mürsel-muttasıl

⁶⁰ Müslim, "Sıyâm", 26.

⁶¹ Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, 193 (no: 63).

⁶² Ubeydullah b. Abdilkerîm Ebû Zûr'a er-Râzî, *Suâlatü'l-Berze'i li-Ebî Zûr'a er-Râzî (ve huve Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-kezzâbîn ve'l-metrûkîn)*, thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîsiyye, 1430/2009), 465; Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr: Müsnedü'l-Bezzâr*, thk. Mahfûzurrahman Zeynullah vd. (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1409/1988), 4/11; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/105-106; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-İlel* (Riyad: Fehresetü Mektebeti'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 1427/2006), 3/132-133; Ahmed b. Abdilhâlim İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, thk. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım (Medine: Mecmau'l-Melik Fahd, 1425/2004), 25/164.

⁶³ Ebû Zûr'a er-Râzî, *Suâlatü'l-Berze'i*, 465; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünen-i Nesâî*, thk. İmâd et-Tayyâr vd. (Beyrut: Müessesetü'l Risale Naşirîn, 1436/2015), "Sıyâm", 16.

⁶⁴ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, 25/164; Hâlid er-Rabbât - Seyyid İzzet 'İd, *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed* (Feyyum: Dârü'l-Felâh, 1430/2009), 14/405.

⁶⁵ Dârekutnî, *el-İlel*, 4/359.

hakkındaki değerlendirmelerinde görülmektedir.⁷⁴ Darekutnî'nin hadis hakkındaki tenkitleri kitabın iki farklı yerinde zikredilmektedir. Bunlar birleştirildiğinde onun değendirmesi şu şekilde ifade edilebilir: **Leys b. Sa'd** ve **Ebû Safvân Abdullah b. Saîd**, İbn Vehb'e mütâbaat ederek hadisi Yûnus b. Yezîd'den merfu, **Abdullah b. Mübârek** ise Yûnus b. Yezîd'den mevkuf olarak nakletmiştir. Hadis "**Muhammed b. Aziz el-Eylî** → Selâme b. Ravh → Ukayl b. Hâlid" tarikiyle de merfû rivayet edilmiştir. **Ma'mer**, "Zührî → Urve → Abdurrahman b. Abd → Ömer" isnadıyla mevkuf, **Mâlik** de "Dâvûd b. Husayn → A'rec → Abdurrahman b. Abd → Ömer" isnadıyla mevkuf olarak rivayet etmiştir.⁷⁵

Burada Dârekutnî'nin hadisin illetini nasıl tespit ettiği hakkında iki ihtimalden söz edilebilir. Birincisi, Dârekutnî hadisin isnadlarını farkı rivayet kaynaklarından toplayarak illetini kendisi tespit etmiştir. İkinci ihtimale göre ise Dârekutnî hadisin farklı tariklerinin zikredildiği, illetinin açıklandığı eserlerden ve hocalarından bu bilgiyi öğrenmiştir. Burada zikredilen örnekte ikinci ihtimal daha güçlüdür. Zira Dârekutnî dönemine kadar gelen illel birikimi, eserlerde hadislerin muhtelif tariklerine işaret edilmesi ve derslerde illetinin açıklanması nedeniyle ilk ihtimale gerek kalmadığı söylenebilir. Nitekim Dârekutnî'nin yukarıda zikrettiği bilgilerin tamamı Nesâî ve Tahâvî'nin (ö. 321/933) eserlerinde yer almakta, bir kısmı hocası tarafından da aktarılmaktadır.

Nesâî hizbini okumadan uyuyan kimse hakkında bir başlık altında hadisin muhtelif tariklerini açıklamış, Tahâvî de hadisin müşkil yönünü açıkladığı bir bölümde söz konusu ihtilafı daha geniş bir şekilde anlatmıştır. Nesâî'nin, hadisin merfû-mevkuf muhtelif şekillerde nakledildiğini gösterme üslûbu şu şekildedir: O, önce **Ebû Safvân Abdullah b. Saîd** isnadıyla hadisi merfû olarak kaydetmiş, "**Abdullah b. Mübârek** mevkuf nakletti" diyerek onun mevkuf rivayetine de yer vermiştir. Ardından Ma'mer'in ona muhalefet ettiğini belirterek hadisi "**Ma'mer** → Zührî → Urve → Abdurrahman b. Abd → Ömer" isnadıyla sonra da "**Mâlik** → Dâvûd b. Husayn → A'rec → Abdurrahman b. Abd → Ömer" isnadıyla mevkuf olarak rivayet etmiştir.⁷⁶

Tahâvî ise önce hadisi **İbn Vehb**, **Leys b. Sa'd** ve **Ebû Safvân Abdullah b. Saîd** tarikleriyle merfû olarak nakletmiş, sonra "Bu hadisi **Abdullah b. Mübârek**'in Yûnus b. Yezîd'den mevkuf naklettiği söylendi." diyerek onun tarikiyle hadisi mevkuf olarak da rivayet etmiştir. Tahâvî, Abdullah b. Mübârek'in hadisi mevkuf nakletmesinden dolayı hadisin isnadında ihtilaf meydana geldiğini, ancak onu merfû nakleden üç kişinin rivayetinin tercih edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca ona göre hadis "**Ma'mer** → Zührî → Urve → Abdurrahman b. Abd → Ömer" isnadıyla mevkuf olarak rivayet edilse de "**Muhammed b. Aziz el-Eylî** → Selâme b. Ravh → Ukayl b. Hâlid → Zührî → Sâib b.

⁷⁴ Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 142.

⁷⁵ Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbû*, 268-269 (no: 125); 370-371 (no: 210).

⁷⁶ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/179-180.

Yezîd ve Ubeydullah b. Abdullah → Abdurrahman b. Abd → Ömer → Resûlullah (s.a.v)''' isnadıyla da merfû nakledilmiştir. Tahâvî burada hadisin merfû tariklerinin illetli bulunmasına karşı çıkararak râvilerin çoğunun onu merfû naklettiklerini göstermiştir.⁷⁷ Bunu yaparken de Ebû Safvân Abdullah b. Saîd ve Ma'mer rivayetlerini hocası Nesâî'den nakletmesi ve üslûbu hadisin isnadındaki ihtilafa dair *es-Sünenü'l-Kübrâ*'da zikredilen bilgilerden haberdar olduğu izlenimi vermektedir.

Hadisin merfû-mevkuf nakledilmesindeki bu ihtilaf muhtemelen Dârekutnî'nin yaşadığı dönemde ilim meclislerinde hadis okunduğu zaman da zikredilmektedir. Zira Dârekutnî'nin hocası İbn Sâ'id "Hüseyin b. Hasan el-Mervezî → **Abdullah b. Mübârek** → Yûnus b. Yezîd → Zührî → Sâib b. Yezîd ve Ubeydullah b. Abdullah → Abdurrahman b. Abd → Ömer" isnadıyla mezkûr hadisi mevkuf olarak naklettikten sonra, **Leys b. Sa'd, İbn Vehb** ve **Ebû Safvân Abdullah b. Saîd'in** bu hadisi Yûnus'dan ref' ederek rivayet ettiklerini söylemiştir.⁷⁸ İbn Sâ'id, hadisin merfû-mevkuf iki farklı şekilde nakledilmesindeki ihtilafı *ez-Züh'd*'ü naklederken derste açıklamış ve bu bilgi esere de kaydedilmiştir.⁷⁹ Dârekutnî'nin başka bir eserinde kitap isnadıyla *ez-Züh'd*'den nakilde bulunması nedeniyle, kitabı hocasından dinlediği dolayısıyla hadisin illetiyle ilgili onun yaptığı açıklamadan da haberdar olduğu düşünülmektedir.⁸⁰ Hadisin illetinin Dârekutnî öncesindeki bazı kaynaklarda ve onun döneminde hadis meclislerinde zikredilmesi nedeniyle burada da yeni bir tespitte bulunulmadığı anlaşılmaktadır.

Dârekutnî hadislerin illetini mevcut eserlerden tespit ettiği gibi, hocalarından da defalarca işitmiş olmalıdır. Bu bağlamda onun, özellikle Nesâî ve hocası İbn Sâ'id'in açıklamalarından haberdar olduğu açıkça ifade edilebilir. Ancak Tahâvî'nin eserini yazdığına dair açık bilgi bulanamamıştır. Bununla birlikte Tahâvî'nin el yazısıyla kaydettiği bir bilgiye ulaşması,⁸¹ hocası aracılığıyla ondan bilgi aktarması⁸² esere ulaşmasının da mümkün olduğunu göstermektedir. Ancak Dârekutnî'nin sahip olduğu diğer iki kaynağından farklı olarak Tahâvî'den eklediği söylenebilecek tek bilgi Muhammed b. Aziz el-Eylî'nin de hadisi merfû naklettiği ziyadesidir. Hadisi bu tarikle İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) de tahrir etmesi nedeniyle, Dârekutnî'nin farklı bir yolla ona

⁷⁷ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994), 4/66-70.

⁷⁸ Ebû Abdurrahmân Abdullah b. Mübârek, *ez-Züh'd ve'r-rekâ'ik*, thk. Habîburrahman el-A'zamî (Vekil Meclisi İhyâu'l-Meârif, ts.), 441-442.

⁷⁹ Oral, *Bağdat'ta Hadis İlmî*, 311.

⁸⁰ Abdullah b. Mübârek, *ez-Züh'd ve'r-rekâ'ik*, 228; bk. Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 1/406.

⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 3/432-433.

⁸² Dârekutnî, *el-İlel*, 4/116.

ulaştığı da söylenebilir.⁸³ Zira Dârekutnî başka eserlerinde hocaları aracılığıyla İbn Huzeyme'nin *es-Sahîh*'inden rivayette bulunmuştur.⁸⁴ Dârekutnî mezkûr hadisi *el-İlel*'de farklı bir üslûpla değerlendirmiş, *et-Tettebbu*'da olduğu gibi hadisi Yûnus b. Yezîd'den nakleden râvileri zikretmemiş, hatta yanılarak Müslim'in onu "Kuteybe → Ebû Safvân Abdullah b. Saîd → Yûnus b. Yezîd" tarikiyle naklettiğini söylemiştir.⁸⁵

Dârekutnî'nin yukarıda zikredilen tenkitlerinde doğrudan kitap kullanımına dair açık bir kanıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte, elinde bulunan bazı kaynaklardaki bir bilgiyi benzer lafızlarla veya mânen nakletmesi, söz konusu bilgilerin kaynaklardan alınan notlardan aktarıldığını gösterebilir. Nitekim *et-Tettebbu*'un günümüze ulaşan nüshasının başında, eserin Ebû Tâlib Muhammed b. Ali el-Harbî (ö. 451/1059-60) tarafından Dârekutnî'den rivayet edildiği kaydedilirken; kitabın sonunda Berkânî'nin "Bu, Ebû'l-Hasen ed-Dârekutnî'nin el yazısıyla bulduğum son not (ta'lik)" ifadesi yer almaktadır.⁸⁶ Matbu nüshanın râvisi farklı bir isim olmasına rağmen, bu kaydın eserin sonunda bulunması, Dârekutnî'nin farklı zamanlarda kaleme aldığı notların sonradan metne dâhil edildiği şeklinde yorumlanmıştır.⁸⁷ Bu araştırmada ulaşılan sonuçlar da bir başka açıdan eserin oluşumunda bazı notların da kullanıldığını düşündürmektedir.

Dârekutnî'nin öncülü literatürden istifadesi sadece onlardaki bilgiyi aktarması şeklinde olmamış; o çoğu zaman bir hadisin illetine dair kaynaklarda zikredilen ihtilafı kendi tespitleriyle de zenginleştirerek ona has bir formda ifade etmiştir. Örneğin Müslim, "...Sâbit el-Bünânî → Ebû Bürde → Eğar b. Yesâr el-Müzenî" ve "...Amr b. Mürre → Ebû Bürde → Eğar b. Yesâr el-Müzenî" tarikiyle istiğfarla ilgili bir hadis nakletmiştir.⁸⁸ Dârekutnî *et-Tettebbu*'da hadisin sahih olduğunu belirtmiş; Ebû İshak es-Sebî ve Muğire b. Ebi'l-Hür'ün sahih tariklere muhalif olarak rivayeti "Ebû Bürde → babası (Ebû Mûsa el-Eş'arî)" isnadiyla farklı bir sahabîden naklederek hata yaptıklarını açıklamıştır. Ardından râvileri hıfz açısından da mukayese etmiş; Amr b. Mürre ile Sâbit el-Bünânî'yi daha güvenilir bulmuş ve onlara mütâbaat eden iki tarik daha zikretmiştir.⁸⁹

Hadisin isnadındaki bu ihtilafı Dârekutnî'den önce başka âlimler de açıklamış, bunlardan Buhârî, Eğar b. Yesâr el-Müzenî'den nakledilen tariklerin daha sahih olduğunu

⁸³ Ebû Bekr Muhammed b. İshak İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1400/1980), 2/195.

⁸⁴ İbn Huzeyme, *es-Sahîh*, 1/96; bk. Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/377; İbn Huzeyme, *es-Sahîh*, 2/307; bk. Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/412.

⁸⁵ Dârekutnî, *el-İlel*, 2/178-179.

⁸⁶ Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tettebbu*, 378.

⁸⁷ 'İd - el-Luhaydan, *Siyânetü's-Sahîhayn*, 1/40-41; 4/298-299.

⁸⁸ Müslim, "Zikir", 41-42.

⁸⁹ Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tettebbu*, 363 (no: 202).

söylerken Nesâî herhangi bir tercihte bulunmamıştır.⁹⁰ Ebû Hâtim er-Râzî ise Ebû İshâk es-Sebîî'den mürsel nakledilmesinin sahih olabileceğini belirtmiştir.⁹¹ Bezzâr ve Taberânî (ö. 360/971) de Muğire b. Ebî'l-Hür'ün söz konusu hadisi "Saîd b. Ebî Bürde → Ebû Bürde → Ebû Mûsa el-Eş'arî" isnadıyla naklederek teferrüd ettiğini zikretmişlerdir.⁹²

Burada önceki örneklerde olduğu gibi direk bir kaynak kullanımı söz konusu olmasa da dolaylı olarak *et-Tetebbu'* da hadise yer verilmesinde kaynakların etkisinden söz edilebilir. Nitekim Dârekutnî'nin mezkûr açıklamasını yaparken hadisin illetinin zikredildiği Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'i, Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı, Bezzâr'ın *el-Müsned*'i ve İbn Ebî Hâtim'in *el-İlel*'indeki tartışmalardan haberdar olduğu söylenebilir. Dârekutnî daha önce açıklanan Nesâî ve İbn Ebî Hâtim'in eserlerinin yanında, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'ini de yazmış;⁹³ *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*inde, "Buhârî *et-Târîh*'inde zikretti" diyerek de söz konusu eseri kaynak olarak kullanmıştır.⁹⁴ Bezzâr'ın *el-Müsned*'ine de sahip olduğu, kitap adı vererek ondan nakilde bulunduğu belirtilmiştir.⁹⁵ Bununla birlikte Dârekutnî mezkûr kaynaklarda hadisin illetine dair verilen bilgilerden daha fazlasını zikretmiştir.

Dârekutnî'nin elindeki bütün kaynaklar günümüze ulaşmadığı gibi onun hocalarından öğrendiği bilgilerin de tespiti mümkün değildir. Bu nedenle Dârekutnî'nin zikrettiği birçok isnad bugün elimize ulaşan hiçbir kaynakta yer almamaktadır. Örneğin Buhârî ve Müslim, "...Süfyân b. Uyeyne → Amr b. Dînâr → Tâvûs b. Keysân → Abdullah b. Abbas → Ömer" isnadıyla Semüre b. Cündeb hakkında bir hadisi nakletmişler,⁹⁶ Dârekutnî bunu *et-Tetebbu'* da zikretmiştir. Ardından hadisin "Hammâd b. Zeyd → Amr b. Dînâr → Tâvûs b. Keysân → Ömer" ve "Velîd b. Müslim → Hanzala → Tâvûs b. Keysân → Ömer" tarikleriyle mürsel nakledildiğini kaydetmiştir.⁹⁷

⁹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b İsmâîl el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr* (Haydarabad: Dâiratü'l Meârifî'l Osmaniyye, ts.), 2/43-44; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/167-169.

⁹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/376-377.

⁹² Bezzâr, *Müsned*, 8/119; Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Târik b. İvazullah, Abdülmuhsin b. İbrâhim (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1415/1995), 4/110.

⁹³ Ebû Bekr Ahmed Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ma'rifeti usûli ilmi'r-rivâye*, thk. Mahir Yasin el-Fahl (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1441), 2/132.

⁹⁴ Bu atıfların bir kısmı için bk. Buhârî, *et-Târîh*, 8/116; bk. Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 1/227; Buhârî, *et-Târîh*, 2/242; bk. Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 1/450; Buhârî, *et-Târîh*, 4/208; bk. Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 3/1286-1287.

⁹⁵ Dârekutnî'nin Bezzâr'ın eserini kullandığı örnekler için bk. Bezzâr, *Müsned*, 2/216; Dârekutnî, *el-İlel*, 3/285; Bezzâr, *Müsned*, 15/148; bk. Dârekutnî, *el-İlel*, 10/370; Dâvûdî, *Menhecü'l-İmâm ed-Dârekutnî*, 56; Ömer Faruk Akpınar, *Rivayet Asrında İlet - Bezzâr Örneği* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 349-350.

⁹⁶ Buhârî, "Büyû", 103; "Enbiyâ", 50; Müslim, "Müsâkât", 72.

⁹⁷ Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, 260 (no: 118).

Hadisin mürsel-muttasıl nakledilmesindeki bu ihtilaf erken dönemde münekkitlerin dikkatini çekmiştir. Nitekim Ali b. Medînî hocası Süfyân b. Uyeyne'ye Hammâd b. Seleme rivayetini sormuştur.⁹⁸ Tirmizî (ö. 279/892) de Süfyân b. Uyeyne ve Hammâd b. Seleme tariklerinin mürsel-muttasıl nakledilmesindeki ihtilafı Buhârî'ye sormuştur.⁹⁹ Bu bilgiler Ya'kûb b. Şeybe'nin (ö. 262/875) *el-Müsnedü'l-kebîr*'i-mu'allel eserinin günümüze ulaşan kısmında ve Tirmizî'nin *el-İlel*'inde yer almaktadır. Dârekutnî hocaları aracılığıyla Ya'kûb b. Şeybe'den hadis rivayet etmiş¹⁰⁰ ve onun *el-Müsned*'ini övmüştür.¹⁰¹ Tirmizî'nin *el-İlel*'i ise *el-İlel*'in yazımı esnasında kullanılmış, Tirmizî'nin *el-İlel*'inden Dârekutnî'ye soru yöneltmiştir.¹⁰² Bu durum Tirmizî'nin *el-İlel*'inin Bağdat'ta muhaddisler arasında dolaşımda olduğunu göstermektedir. Dârekutnî burada zikredilenler ya da başka kaynakları aracılığıyla hadisin illetini öğrenmiş olabilir. Ne var ki Dârekutnî'nin zikrettiği Velîd b. Müslim tariki elimize ulaşan hiçbir kaynakta tespit edilememektedir.¹⁰³ Dârekutnî'nin gerek *et-Tettebbu'* gerekse *el-İlel* eserinde benzer şekilde günümüze ulaşmayan tariklerin bulunması nedeniyle onun kaynaklarının tam olarak tespit edilebilmesi mümkün değildir. Şüphesiz Dârekutnî burada zikredilenler dışında birçok eseri ve hocalarının rivayetlerini yazmış, hadislerin farklı tariklerini öğrenmiş, bu bilgileri rivayetleri karşılaştırarak illet tespiti yaparken kullanmıştır. Ancak burada zikredilen örneklerle açıklandığı üzere hadislerin illetinin tespit edildiği öncül kaynaklardan da çeşitli şekillerde faydalanmıştır.

Sonuç

Hadislerin illetine dair tartışmalar özellikle 3./9. ve 4./10. yüzyıllarda yoğun biçimde devam etmiştir. Nitekim, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Hâtim er-Râzî, Nesâî ve diğer hadis münekkitleri rivayetler üzerinde değerlendirmeler yapmış; bunlar gerek yazılı eserler aracılığıyla gerekse ders halkalarında sözlü olarak aktarılmıştır. 4./10. yüzyılda hadis ilminin en önemli merkezlerden biri olan Bağdat'ta yetişen Dârekutnî de bu ilmî aktarımdan istifade etmiştir. Dolayısıyla onun *et-Tettebbu'*da naklettiği bilgilerde

⁹⁸ Ebû Yûsuf Ya'kûb İbn Şeybe, *Müsnedü Emîrî'l-mü'minîn* 'Ömer b. el-Hattâb, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1405/1985), 40-41.

⁹⁹ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *İlel*'t-Tirmizî *el-kebîr*, thk. Subhî es-Sâmerrâî vd. (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989), 193.

¹⁰⁰ Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer ed-Dârekutnî, *Fezâ'ilü's-sahâbe menâkıbühüm*, thk. Muhammed b. Halife er-Rabah (Medine, 1419/1998), 37-38, 65; Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/269.

¹⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 16/410.

¹⁰² Tirmizî, *el-İlel*, 363; bk. Dârekutnî, *el-İlel*, 12/387; Tirmizî, *el-İlel*, 351-352; bk. Dârekutnî, *el-İlel*, 2/203.

¹⁰³ Eser üzerine yapılan bir çalışmada da Velîd b. Müslim tarikiyle hadis hiçbir kaynakta tespit edilememiştir. Dârekutnî'den başka hadisin bu tarikle nakledildiğine işaret eden bir bilgi de bulunmamaktadır bk. 'İd - el-Luhaydan, *Siyânetü's-Sahihayn*, 3/350.

dönemin yaygın illel birikiminin bir yansıması görülebilmektedir. Zira çalışmada, Dârekutnî'nin Müslim'e yönelttiği tenkitlerin bir kısmında ilim ehli arasında illetli olduğu bilinen hadisleri konu edindiği; dolayısıyla bu illetleri ilk kez onun tespit ettiği yönündeki yaygın kanaatin doğru olmadığı ortaya konulmuştur.

Dârekutnî'nin tenkitlerinin erken dönem kaynaklarında izi sürüldüğünde onun *et-Tettebbu'*daki Müslim'e yönelik değerlendirmelerinin yaklaşık yarısının bizzat Müslim'in işaret ettiği ya da başka âlimlerin zikrettiği muhtelif şekillerde nakledilen ya da illetli bulunan hadislere yönelik olduğu görülür. Hatta bazı örneklerde Dârekutnî'nin ifadeleri belirli eserlerle dikkat çekici benzerlik göstermektedir. Bunun nedeni, onun kimi zaman hadislerin illetine dair açıklamaları belirli kaynaklardan özetleyerek aktarmasıdır.

Dârekutnî hadislerin illetini tespit etmede Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel*'i, İbn Ebî Hatîm'in *el-İlel*'i gibi illel alanında telif edilen eserlerin yanı sıra Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı, Bezzâr'ın *el-Müsned*'i gibi hadislerin illetine işaret edilen rivayet kitaplarını da kullanmıştır. Dârekutnî bazen yeni bir tespitte bulunmadan bir kaynaktan elde ettiği bilgiyi aktarırken kimi zaman da hadisin illetinin anlaşılmasını sağlayacak şekilde farklı tariklere de işaret etmiş veya tamamen yeni tespitlerde bulunmuştur.

Burada Dârekutnî'nin Müslim'e yönelik eleştirileri onun kaynak kullanma yönteminin anlaşılması hedeflenerek incelenmiştir. Dârekutnî'nin eleştirilerinin sonraki hadis âlimlerince nasıl yorumlandığı, hangi noktalarda kabul veya itiraz gördüğü, diğer illel eserlerinin kaynakları meseleleri de incelenmeye değerdir.

Kaynakça

- Abdullah b. Mübârek, Ebû Abdîrrahmân. *ez-Züh'd ve'r-rekâ'ik*. thk. Habîburrahman el-A'zamî. Vekil Meclisi İhyâu'l-Meârif, ts.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah. *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*. thk. Vasiyyullah b. Muhammed b. Abbas. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hânî, 2. Basım, 1422/2001.
- Akpınar, Ömer Faruk. *Rivayet Asrında İlet -Bezzâr Örneği-*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr. *el-Bahrü'z-zehhâr: Müsnedü'l-Bezzâr*. thk. Mahfûzurrahman Zeynullah vd. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1409/1988.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu'l-kebîr*. 8 Cilt. Haydarabad: Dâiratü'l Meârifî'l Osmaniyye, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîh-i Buhârî*. thk. İzzeddîn Dalî vd. Beyrut: Müessesetü'l Risale Naşîrîn, 3. Basım, 1441.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer. *el-Ehâdîssü'lletî hûlife fiha Mâlik b. Enes*. thk. Ebû Abdilbârî Rızâ b. Hâlid. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer. *el-İlzâmât ve't-Tettebbu'*. thk. Mukbil b. Hâdî el-Vâdî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1405/1985.

- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer. *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*. thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1406/1986.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer. *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-Nebeviyye*. thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh. 11 Cilt. Riyad: Dârü Taybe, 1405/1985.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer. *Fezâ'ilü's-sahâbe menâkibühüm*. thk. Muhammed b. Halife er-Rabah. Medine, 1419/1998.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer. *Su'âlâtü Ebî Bekr el-Berkânî ed-Dârekutnî fi'l-cerhî ve't-ta'dîl*. thk. Mecdî es-Seyyid İbrâhim. Kahire: Mektebetü'l-Kur'an, ts.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer. *Sünenü'd-Dârekutnî*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004.
- Dâvûdî, Yûsuf b. Cevdet. *Menhecü'l-İmâm ed-Dârekutnî fi nakdi'l-hadîs fi kitâbi'l-İlel*. Kahire: Dârü'l-Muhaddisîn, 1432/2011.
- Ebû Zür'a er-Râzî, Ubeydullah b. Abdilkerîm. *Su'âlâtü'l-Berze'î li-Ebî Zür'a er-Râzî (ve huve Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-kezzâbîn ve'l-metrûkîn)*. thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîsiyye, 1430/2009.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed. *el-Kifâye fi ma'rifeti usûli ilmi'r-rivâye*. thk. Mahir Yasin el-Fahl. Riyad: Dârü İbni'l-Cevzî, 1441.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed. *Târihu Medineti's-selâm*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422.
- Hüseyin, Muntasır Cemâl Hüseyin. *Kitabu't-Tettebbu' li'l İmâm ed-Dârekutnî Dirâse Tahliliyye Nakdiyye*. Ürdün: el-Camiatü'l-Ürdüniyye, Doktora Tezi, 2018.
- İbn Ammâr eş-Şehîd, Ebü'l-Fadl el-Herevî. *İlelü'l-ehâdis fi Kitâbi's-Sahîh li-Müslim b. el-Haccâc*. thk. Ali b. Hasan b. Ali b. Abdülhamid el-Halebî el-Eserî. Riyad: Dârü'l-Hicre, 1412/1991.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed. *Kitâbü'l-İlel*. 7 Cilt. Riyad: Fehresetü Mektebeti'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 1427/2006.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî. *Hüde's-sârî li-mukaddimeti Fethi'l-Bârî*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 2 Cilt. Dimaşk: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî. *Tehzibü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Haydarabad: Matbatü'l-Meclisi Dâireti'l-Maârifî'n-Nizamiyye, 1325.
- İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr el-İşbîlî. *Fehrese*. thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Beşşar Avvâd. Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshak. *Sahîhu İbn Huzeyme*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1400/1980.
- İbn Şeybe, Ebû Yûsuf Ya'kûb. *Müsnedü Emîri'l-mü'minîn 'Ömer b. el-Hattâb*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1405/1985.
- İd, Yâsir b. Muhammed Fethî Âli - Luhaydan, Muhammed b. Abdullah b. Muhammed. *Siyânetü's-Sahihayn: Buhûs ve imlâ'ât ale'l-kitâbi't-Tettebbu'*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü İbni'l-Cevzî, 1446/2024.

- Irâkî, Ebü'l-Fazl Abdürrahîm b. el-Hüseyn. *Tarhu't-tesrîb fî şerhi't-Takrîb*. 8 Cilt. Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdilhâlim. *Mecmû'u fetâvâ*. thk. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım. 37 Cilt. Medine: Mecmau'l-Melik Fahd, 1425/2004.
- Lâhim, Abdulazîz b. İbrahim. "Tercihâtü'd-Dârekutnî li-ehâdîsi's-Sahîhayn fî kitâbihi et-Tettebbû' ve beyânü garadihî min îrâdihâ: Dirâse istikrâiyye tahlîliyye". *Mecelletü'l-'Ulûmi's-Şer'iyye* 17/3 (2024), 2899-2960.
- Lâhim, Abdülazîz b. İbrâhim. "İhtilâfû ahkâmî'd-Dârekutnî beyne't-Tettebbu' ve'l-'İlel: Dirâse vasfiyye tahlîliyye". *Mecelletü'l-Câmiatü'l-İslâmiyye li'l-Ulûmi's-Şer'iyye* 58/210 (2024), 473-526. <https://doi.org/10.36046/2323-058-210-009>
- Medhalî, Rebî' b. Hâdî 'Umeyr. *Beyne'l-İmameyn Müslim ve'd-Dârekutnî*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/2000.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî. Beyrut: Dâru Kurtuba, 2. Basım, 1430/2009.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmûd İbrahim Zâyid. Haleb: Dârü'l-va'y, 1396.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. *Sünen-i Nesâî*. thk. İmâd et-Tayyâr vd. Beyrut: Müessesetü'l Risale Naşirîn, 1436/2015.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. *'Amelü'l-yevm ve'l-leyle*. thk. Fârûk Hamâde. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1406.
- Oral, Mustafa. *Hicrî IV. Asırda Bağdat'ta Hadis İlmi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025.
- Rabbât, Hâlid - 'Îd, Seyyid İzzet. *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed*. 22 Cilt. Feyyum: Dârü'l-Felâh, 1430/2009.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Târik b. İvazullah, Abdülmuhsin b. İbrâhim. 10 Cilt. Kahire: Dârü'l-Haremeyn, 1415/1995.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu müşkili'l-âsâr*. thk. Şuayb el-Arnaût. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *'İlelüt-Tirmizî el-kebîr*. thk. Subhî es-Sâmerrâî vd. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989.
- Zehebî, Ebu Abdillâh Muhammed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1405/1985.